
A nemzetiségi kisebbségek Közép-Európában

a külpolitika objektumai és szubjektumai

DUŠAN KOVAČ

Általánosan elterjedt a „nemzetiségi kisebbség” fogalom használata, de meghatározására ritkán kerítünk sort. Feltételezzük, hogy a nyilvánosság tudja, miről van szó. De néha már maga a „kisebbség” kifejezés is félrevezető. Kisebbség-e egyik-másik ország lakosságának az egyharmada, vagy olykor csaknem a fele? Számítanilag bizonyosan, de politikailag, gazdaságilag, kulturálisan? Időnként a „kisebbség” elnevezést véljük sértőnek. A náci példái elutasították ezt az elnevezést a más országokban élő német kisebbségekkel kapcsolatban, és következetesen a „*Volksgruppe*” elnevezéssel illették őket. Ha eltekintünk is ezektől a többé-kevésbé szélsőséges esetektől, a nemzetiségi kisebbség meghatározást nem tartjuk egyértelműnek. Nemzetiségi kisebbségnek nevezhető egyrészt azoknak az embereknek a csoportja, akik az adott államközösségen belül etnikai kisebbséget alkotnak, de a kisebbség úgy is értelmezhető, mint egy etnikai-nemzeti közösségnek a kisebbik része, melynek nagyobb része egy másik ország államalkotó eleme. És Közép-Európát éppen az ilyképpen értelmezett nemzetiségi kisebbségek jellemzik és a nemzetközi politika lehetséges konfliktusainak forrását képezik.

Minden nemzet identitása rendszerint két síkban jelenik meg. Az első síkban ez az identitás a nemzeti közösség belseje felé, centrifugális irányba tart – a nemzet mint azoknak az egyéneknek a halmaza jelenik meg, akiket bizonyos közös ismertetőjelek – általában a nyelv, a kultúra, a közös történelmi fejlődés jellemeznek. A másik síkban a nemzeti identitás külső kötődésekben nyilvánul meg. A nemzet ebben az összefüggésben csupán azért tűnik föl nemzetként, mert más nemzetek is léteznek. A nemzeti identitásnak csupán soknemzetiségű világban van értelme.

Az azon az államegységén kívül élő nemzetiségi kisebbség esetében, melyben az etnikailag hozzá tartozó többség él, ez a kettős identitás bonyolultabban, nem egyszer sérült formában tűnik elő. Ez egész sor lélektani probléma okozója lehet – kialakulhat egyfajta sajátos kisebbségi komplexus, de politikai problémák is keletkezhetnek abból, ha ez a komplexus agresszivitásba kezd átcsapni. Ha ennek az ilyképpen élére állított kérdésnek a megoldásába más államok, főleg pedig a nagyhatalmak is beavatkoznak, a kisebbségi kérdés komoly nemzetközi problémává válik. Ilyen volt például a német- és a magyarkérdés a két háború közti Csehszlovákiában. Bizonyos körülmények között a kisebbségi kérdés a közeljövőben is Európa e részének nemcsak kísérőjelensége, hanem közvetlenül egy politikai válság okozója is lehet.

A nemzetiségi kisebbségek önálló etnikai és kulturális-nyelvi közösségeket alkotnak, napjainkban azonban szoros kapcsolatokat tartanak fenn egy adott ország más etnikai csoportjaival, főleg a többségi nemzettel. A nemzetiségi kisebbség önmagán kívülre irányuló kötődései tehát egy adott állam keretén belül valósulnak meg, azaz ebben az összefüggésben belügynek számítanak és bármely országon belül problémákat okozhatnak. A nemzetiségi kisebbség azonban országának területén kívüli etnikai közösségekkel is kölcsönviszonyba kerül. E közösségek egyike tulajdon nemzeti közösségének többsége. Az etnikumon belüli kapcsolatok napjainkban államközi kapcsolatokat is jelentenek. Ez a bonyolult kapcsolatrendszer az oka a nemzetiségi kisebbségek ingatag helyzetének és a konfliktusok egész sorának lehetséges forrása. Az, ami bonyolult elméleti konstrukciónak látszik nem más, mint egészen nyilvánvaló, napjainkban is égető, a problémák belső szerkezete. Nem egy konfliktus patthelyzetet eredményez. A szerb kisebbsé-

ség békésen tud élni Horvátországban, amíg létezik az egységes Jugoszlávia, de elutasítja, hogy az önálló Horvátországban éljen. A horvátok viszont Jugoszláviát utasítják el, mivelhogy számukra azt az országot testesíti meg, mely a szerb centralizmus melegágya. Ugyanílyen patthelyzetek keletkeznek a volt Szovjetunió területén is. S elképzelhető, hogy létrejöhetnek ilyenek Közép-Európa országaiban is. A térség eddigi történeti fejlődésében számos hasonló helyzetet találunk példát.

A közép-európai kisebbségi kérdés megértéséhez nem elegendő a jelenlegi állapotok elemzése. A történelmi összefüggések figyelmen kívül hagyásával minden ilyen elemzés egysíkú és hiányos lenne. A kisebbségi kérdés vizsgálatának határköve az 1918-as esztendő. Azok a törekvések, melyek a kisebbségi kérdést a második világháború utáni időszakra igyekeznek leszűkíteni, nem hozhatnak megbízható eredményt. Azért sem, mert a XX. század végének történésze számára a két világháború egyetlen globális háborúként jelenik meg, melyet a látszólagos béke rövid hűszenztendő időszakra szakított meg. A második világháború vége ugyanekkor csupán részben jelent határkövet, mivel századunk e globális háborújának csak napjainkban igyekszünk végérvényesen véget vetni (Németország újbóli egyesítése, a totalitárius rendszerek fölszámolása, a hatalmi tömbök megszüntetése, az európai integráció feltételeinek kialakítása stb.).

Az 1918-as esztendő azért lehet a kisebbségi kérdés vizsgálatának kiindulópontja (igaz, elengedhetetlen ehhez, hogy megértsük az előző időszak történelmi folyamatainak lényegét), mert:

1.) az első világháború után térségünkben több új állam keletkezett és ezeknek az államoknak mindegyikében aránylag erős nemzetiségi kisebbségek léteztek;

2.) 1918 után a nemzetek (országok) egyértelműen győztesekre és vesztesekre, tehát becsúgyukat tekintve elégedettekre és elégedetlenekre váltak szét. Közép-Európa és a Balkán egész térségében nem lehetett nemzeti államot találni. Ezért a „nemzeti államok keletkezésének” terminusa félrevezető. Tulajdonképpen nemzetállamok kialakítása sem 1918-ban nem volt lehetséges, és nem lehetséges napjainkban sem.

Az 1918, pontosabban a békeszerződések aláírása utáni adott stratégiai-politikai helyzetből következtek aztán a nemzeti kisebbségek helyzetében fennálló eltérések. A kisebbségi jogokat a békeszerződések deklarálták, betartásuk fölött az újonnan létrehozott Népszövetségnek kellett őrködni. Az eltérések okai azonban nem a törvényhozás és a kisebbségi jogok síkján, hanem főleg lélektani vonalon érhető tetten. Jó példa volt erre a csehszlovákiai német és magyar kisebbség helyzete.

A csehszlovák kormány a békeszerződésekkel és nemzetközi kötelezettségeivel összhangban a körülményeknek megfelelően kedvező feltételeket teremtett a nemzetiségek számára. A nemzetiségi kisebbségek a térség egyetlen más országában sem élveztek olyan széles körű, nemcsak alkotmányosan szavatolt, hanem valóságosan is létező nyelvi, kulturális és politikai jogokat, mint itt. Ennek ellenére a németek és a magyarok ezt az államot elvi alapon elutasították. Ami lélektanilag teljes mértékben érhető. A magyarság a történelmi Magyarországon uralkodó nemzet volt, a németek Ausztriában sok tekintetben kiváltságos helyzetet élveztek. Ebből a kiváltságos helyzetből azután hirtelen kisebbségi helyzetben találták magukat. Annak tehát, hogy bensejükben elutasították ezt az államot, semmi köze nem volt azokhoz a jogokhoz, amelyeket ez az állam kész volt biztosítani számukra. Az államot mint olyat utasították el, a nemzetiségi kisebbségi létet utasították el. Ez az állammal szembeni kifejezetten negativista magatartás később – gazdasági érdekeiknek megfelelően –, főleg a német kisebbségnél, fokozatosan mérséklődött. Az aktivizmusra, tehát a csehszlovák állam elfogadására és a keretein belüli együttműködésre azonban különböző külpolitikai körülmények fékezően hatottak. A nemzetiségek pártfogóinak és irányítóinak szerepében idegen államok – Németország és Magyarország – léptek föl. Németország már a Weimari Köztársaság idején tevékenyen támogatta az országa határain kívül élő németeket. Ez önmagában még nem lett volna gond. A baj akkor kezdődött, amikor a kisebbségnek ez a pártfogolása és irányítása nyíltan a nemzeti kisebbségnek az anyaország gazdasági és politikai céljai érdekében történő felhasználását szolgálta. E cél Németországban már a Weimari Köztársaság idején megfogalmazódott, Horthy Magyarországa pedig a két világháború között ezt a politikát gyakorolta.

A kisebbség államhoz való viszonya, valamint az állam által szavatolt kisebbségi jogok közti paradox kapcsolat és mély ellentmondás sajátos példáját adja a szlovákiai német kisebbség. Az első Csehszlovák Köztársaság annyi nemzeti, kisebbségi jogot adott a szlovákiai németeknek, hogy valóságos nemzetként élhettek Szlovákiában. De az asszimiláció olyan erős volt köreikben, hogy az államot, melytől olyan nemzeti jogokat kaptak, amilyenekről a történelmi Magyarországon nem is álmodhattak, ennek ellenére elutasították. Amikor ezután a huszas évek derekától kezdve közöttük is mutatkozni kezdtek a Csehszlovákia iránti aktivizmus jelei, a Hitler hatalomra jutása utáni politikai helyzetben bekövetkezett változások ezeket csakhamar semlegesítették.

A békeszerződések revíziójának, tehát végső következményként a csehszlovák állam felszámolásának politikája Hitler hatalomra jutása után mind fenyegetőbb formában öltött testet. A kisebbségeknek a német nagyhatalmi törekvések érdekében való felhasználásának politikáját a náciizmus drasztikus természetességgel és egyszerűséggel valószínűsítette meg. Hitler már 1934-ben magához hívatta a német kisebbségek képviselőit, és azt követelte tőlük, hogy politikájának tárgyai, engedelmes eszközei legyenek. Jutalmul védelmet ígért nekik Németország részéről, s azt, hogy egy-egy országon belül kiváltságos helyzetbe juttatja őket. Ebben az értelemben a nemzetiségi kisebbségek valóban a nagyhatalmi és külpolitikai törekvések tárgyává lettek. A szomszédos országot a nemzetiségi kisebbségeket saját politikai és gazdasági céljaik érdekében használták föl. A trójai faló éme taktikáját a szomszédos országok bármikor alkalmazhatják, ha különféle igényekkel lépnek föl egymással szemben. A nemzetiségi kisebbségek ilyenén felhasználásának előfeltétele azonban az antidemokratikus politikai rendszer egyidejű létezése. Közép-Európa országaiban valamennyi téren sokat beszélnek a dmeokráciáról, de a valódi demokrácia nem maradhat meg a pusztá szavaknál. S hogy a határok kérdése még mindig élő probléma, arra elegendő példát tudunk felhozni a jelenből is. Persze, a kérdésnek olyan brutális formában való felvetése, mint azt Hitler tette a harmincas években, ma már elképzelhetetlen. Annál bonyolultabb feladatot jelent a politikuscak és politológuscak számára a szavak ballasztjától megszabadított valódi politikai célok felismerése.

A másik szélsőséget a nemzetiségi kisebbségek között az „elfeledett” kisebbségek képviselik, melyek nem kapnak az anyaországuktól semmiféle segítséget, legfeljebb csak jelképeset. Jellemző példa a magyarországi szlovák kisebbség sorsa. Ezek a szlovákok már 1918 előtt is nehéz helyzetben voltak. 1918 után a helyzetük minőségileg megváltozott. S jóllehet nemzetiségi elnyomásukat egyrészt fokozta, hogy a Trianon utáni Magyarországon méginkább fölerősödtek az egységes magyar állam kiépítését célzó törekvések, ugyanekkor az is tény, hogy ettől kezdve már országhatár választotta el őket a szlovák népesség fő tömegeitől. A csehszlovák kormány terveiben nem számolt ennek a kisebbségnek a létezésével, és semmit sem tett helyzetük javításáért. A két háború közti Csehszlovákiának megannyi belső problémával kellett szembenéznie és már magának a szlovák nemzetnek az államon belüli helyzete is megoldatlan volt, úgyhogy elkerülte figyelmét a magyarországi szlovákság és ez súlyos következményekkel járt.

E kisebbségekkel kapcsolatos mindkét szélsőséges álláspont – a másik ország céljainak érdekében történő felhasználásuk, illetve a támogatásuk elmulasztása – az egész közép-európai térség fejlődésére kedvezőtlen hatással volt. Egyfelől erőszakos asszimilációhoz, másfelől pedig különböző konfliktushelyzetekhez vezetett. A kisebbségi kérdés ilyen szempontból történő vizsgálata nem teljesen haszontalan a jelenlegi politika számára sem.

A nemzetiségi kisebbségek azonban nemcsak objektumai voltak a külpolitikának, hanem nem egyszer annak subjektumaiként léptek föl. Ha a kisebbségek bármilyen oknál fogva elégedetlenek a helyzetükkel, annak megoldásába törvényszerűen igryeznek bevonni a szomszédos országokat, főképpen a nagyhatalmokat. Nem egy ország számára ez természetesen a politikai játéktérre való kilépés örvendetes lehetőségét jelentette és jelenti. Az elégedetlen nemzetiségi kisebbség kérdése így az egész kisebbségi problematika további kulcskérdésévé válik. A kisebbség elyi alapon elégedetlen lehet a maga kisebbségi helyzetével – ez a lélektani szempont. Am elégedetlen lehet azért is, mert igazából nem tudja érvényesíteni a maga nemzetiségi jogait. Hol húzódik a határ, ameddig a kisebbségi követelések jogosak, s amelyen túl már kiváltságos helyzet elérését cél-

zö zsarolást jelentenek? Lássuk még egyszer a történelmi példát: Heinlein állandóan növekvő követeléseit a csehszlovák kormánnyal szemben a két háború között. Vagy egy másik példát: a Deutsche Partei igyekezetét Szlovákiában, hogy kiváltságos helyzetet teremtsen a szlovákiai németek számára. Ezért mutatkozik elkerülhetetlennek a kisebbségi jogok alapokmányának a megalkotása. Az emberi jogok mellett a kisebbségi jogoknak is megvan a maguk alapvető politikai jelentősége, méghozzá annak ellenére, hogy a jövőkutatók az állam szerepének fokozatos csökkenését és a polgári társadalom erősödését jósolják Európában.

Nem egyszerű feladat felszámolni a feszültségek forrásait és elkerülni a konfliktushelyzeteket a kisebbségi kérdésben. Ezek ugyanis mindig a nemzetközi helyzet függvényei. És a nemzetközi helyzet kiéleződése idején a kisebbségi kérdés mindig a robbantógyutacs szerepét töltheti be.

Ha a jelenlegi helyzetből indulunk ki, amikor Közép-Európában nagyhatalmi vákuum van, ez a helyzet jóval nagyobb igényeket támaszt az itt élő nemzetek politikai érettségével és kultúrájával szemben, de az itt élő nemzetiségi kisebbségeivel szemben is, akik nem mulaszthatják el, hogy ne tudatosítsák a térség további fejlődése iránti felelősségüket. Az e térségben élő nemzetek és nemzetiségi kisebbségek soha nem voltak és ezután sem lehetnek pusztán önmagukban élő szubjektumok. Nem védelmezhetik kizárólag csak a saját maguk érdekeit, hanem meg kell békülniük azzal, hogy – kicsit patetikusan fogalmazva – a szorosan vett csoportérdekeiket meghaladó küldetésük van.

Véres századunk tapasztalatai alapján felelősségteljesen kijelenthetjük, hogy Közép-Európa és nemzetei számára a nemzeti jogok jóval megbízhatóbb garanciáját jelenti a demokratikus fejlődés, mint a nagyhatalmak ellenőrző szerepe. Mindemellett a demokrácia fő kritériumainak egyike térségünkben tagadhatatlanul a kisebbségi jogok biztosításának kérdése. Ott, ahol nem teremtik meg a kisebbségi oktatás feltételeit, ott, ahol nem engedik be a kisebbségi képviselőket a parlamentbe, nem beszélhetünk demokráciáról.

Közép-Európában indokolatlan nemzeti államok létezéséről beszélni. A konfliktusok előli kitérés egyedüli útját a nacionalizmus gyengítésében, az európai egység felé mutató integrációs törekvésekben és a polgári társadalomhoz vezető demokrácia erősítésében kell keresni. E ténynek a történelmi fejlődés és a történelmi tapasztalatok tudatában való felismerése nemcsak a külpolitika és a kisebbségi kérdés kapcsolatának újrafogalmazásához, hanem ennek a fölösleges indulatoktól és történelmi reminiscenciáktól megsza- badított új politikának a kialakításához is megteremti a lehetőséget.

Természetesen a magyar olvasó nem minden ponton érthet egyet a szlovák történész okfejtésével. Kissé ámyaltabban látja például a nemzetiségi jogok érvényesülése szempontjából a nemzetiségi kisebbségek helyzetét a két háború közötti Csehszlovákiában, s az ország 1938-as – első – szétválásában a kisebbségek szerepénél is nagyobb jelentőséget tulajdonít a szlovák szeparatista, illetve önállósodási törekvéseknek, mint a szerző. Valljuk azonban, hogy közös problémáink megoldásához az is hozzásegíthet bennünket, ha megismerjük, hogyan gondolkodik ezekről a kérdésekről a másik fél, s ha megpróbáljuk megérteni az ő szempontjait is. Különösen ha a jövőről – közös jövőnkéről – valaki olyan tisztességesen és felelősségteljesen igyekszik gondolkodni, mint 1991-es keletű fenti tanulmányában a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa is, aki egyébként egyúttal jeles prózáíró, s épp a napokban jelent meg novellaválogatása magyarul. (A szerkesztő)
